

ZNALEZISKA BELEMNITÓW Z Wczesnośredniowiecznego Kałdusa. ANTROPOLOGIA KULTUROWA I JEJ ZNACZENIE W INTERPRETOWANIU I ZASTOSOWANIU METOD BADAWCZYCH W ARCHEOLOGII

Streszczenie: Belemnity są paleontologii znane od lat, lecz ich rola i znaczenie jako kategorii zabytków archeologicznych rzadko funkcjonuje w świadomości współczesnych badaczy. Studia etnologiczne i archeologiczne nad znaczeniem kulturowym belemnitów jednoznacznie wskazują na ważną rolę, jaką pełniły w kulturze duchowej dawnych społeczności. Dlatego też autor chciałby spróbować odpowiedzieć na kilka zasadniczych pytań wyznaczających zakres podejmowanej problematyki badawczej. Obejmuje ona stan badań historyczno-etnologicznych i ich wpływ na metodykę i próby interpretacji archeologicznych znalezisk belemnitów. Swoje studia autor opiera na znaleziskach z kompleksu osadniczego w Kałdusie. Kluczowym elementem jest część poświęcona próbie interpretacji badanego materiału źródłowego. W wyniku tej próby autor chciałby omówić aspekt przejawów kultury duchowej Słowian. Przedstawiany problem stanowi równocześnie przyczynek do rozważań nad rolą, znaczeniem i miejscem antropologii kulturowej we współczesnej archeologii.

Słowa kluczowe: archeologia, paleontologia, etnologia, traseologia, Kałdus, belemnity, ceraunie, kamienie piorunowe

WPROWADZENIE

Belemnity są kategorią zabytków, która w niewielkim stopniu funkcjonuje w świadomości badaczy. Ich rola poznawcza, znaczenie w obrzędowości oraz postrzeganiu świata przez różne społeczności na przestrzeni stuleci były dawniej często pomijane. Taka postawa budowana była zarówno dawniej, jak i obecnie na założeniu o powszechności tego rodzaju materiału w sedimentach i tym samym ich nieintencjonalnym deponowaniu na stanowiskach archeologicznych. Czy jednak jest to założenie słuszne? Czy materiał ten powinien interesować wyłącznie paleontologów? Nasuwa się również inne pytanie: po co w ogóle poruszać tę kwestię? Współczesna archeologia opierająca się w dużej mierze na interdyscyplinarności nie może być obojętna na wyniki badań antropologicznych, które przecież mają

wspólne z archeologią korzenie w historii. Inną kwestią, która nie może być pominięta, to refleksja metodologiczna nad sposobem prowadzenia badań terenowych. Niniejsza praca ma zatem na celu nie tylko zaprezentować znaleziska belemnitów w kontekście zjawiska *ceraunii*, czyli ogólnie rozumianych kamieni piorunowych, z perspektywy antropologii kulturowej, ale również stanowić refleksje nad wpływem antropologii na metodykę i próby interpretacyjne w archeologii.

STAN BADAŃ HISTORYCZNO-ETNOLOGICZNYCH

Rozpoczynając studia nad belemnitami, kluczowe wydaje się zaprezentowanie zjawiska *ceraunii*. Pojęcie to oznaczające kamienie piorunowe było sposobem definiowania rozmaitych typów zabytków, lecz przede wszystkim krzemienych narzędzi¹. Należy jednocześnie zastrzec, że do tej grupy wchodziły również inne przedmioty, których pochodzenie dla człowieka było trudne do ustalenia. Zalicza się więc do tej grupy zęby zwierząt kopalnych, rozmaite skamieliny, ale także meteoryty i najbardziej nas interesujące belemnity. Warto w tym miejscu również podkreślić, że zjawisko to nie jest wytworem współczesnej nauki, lecz jest głęboko zakorzenione w historii rozwoju poznawczego ludzkości. Już bowiem *Historia naturalna* Pliniusza opisuje to zjawisko, podejmując jednocześnie próbę podziału tej kategorii przedmiotów². W takim kontekście chciałbym zaprezentować obecny stan wiedzy co do znaczenia i funkcji belemnitów w obrzędowości i codzienności przed wiekami.

O bogactwie symbolicznych znaczeń i różnorodności światopoglądowej kryjącej się za tym przedmiotem świadczy bogaty zasób określeń na tego typu zabytki. Kazimierz Moszyński wyróżnia takie nazwy, jak: *strzała*, *strzała piorunowa*, *klin piorunowy* czy *boże prądkie*³. Szczegółowo etymologię tej kategorii zabytków opisuje Małgorzata Mazurkiewicz. Wyróżnia ona m.in. takie terminy, jak: *kamyczek z pioruna*, *kamień urażny*, *kamienny palec*, *palec Berkuna*, *palec Boży*, *strzałka Boża*, *czarci palec*, *diabli paznokcie*, *kula piorunowa*, *grzmot* i wiele innych⁴. Zaprezentowane terminy pozwalają wyróżnić kilka podstawowych form obrzędowości, w których belemnity pełnią znaczącą rolę: jako przejaw siły błyskawic i nieba – kosmogonia, element domolecznictwa, symbol czy miejsce przebywania sił nieprzyjaznych człowiekowi oraz świadectwo obecności i działalności świętych chrześcijańskich.

Kamień piorunowy jest swego rodzaju znakiem hierogamii Nieba z Ziemią, jak zaznacza Mircea Eliade⁵, dlatego zrozumiałe wydaje się łączenie tych zjawisk z naczelnymi bóstwami uranicznymi w mitologii nie tylko słowiańskiej, lecz również innych kręgów cywilizacyjnych. Również w tym kontekście wielokrotnie łączy się

¹ A. Abramowicz 1979, s. 128.

² Ibidem.

³ K. Moszyński 1934, s. 490.

⁴ M. Mazurkiewicz 1991, s. 149.

⁵ M. Eliade 1993, s. 26.

te zabytki z „sakralizacją” metalurgii i zawodu kowala. Tak jak piorun przemieniać miał piasek w „strzałkę piorunową”, tak kowale mieli w cudowny sposób przemieniać materię za pomocą swojej magiczno-religijnej siły⁶. Znajdowane przez Białorusinów strzałki piorunowe w drzewach rażonych piorunem mogły być kolejnym elementem pozwalającym łączyć sferę błyskawic i belemnitów z Perunem, którego jednym z symboli był Dąb. Dlatego też wielokrotnie strzałki piorunowe były swego rodzaju amuletami zabezpieczającymi właściciela od rażenia gromem. Na terenie Słowiańszczyzny południowej umieszczano je pod dachem dla ochrony przed błyskawicą⁷. Innym obyczajem było trzykrotne obracanie pioruna w czasie burzy przy jednoczesnym wymawianiu czarodziejskich zaklęć i ciskając nim w drzwi izby⁸. Słuszne wydaje się również stwierdzenie Artura Kowalika, który sugeruje, że grom (Perun) otwiera skrywającą światło, ogień, życie kosmiczną macicę, stąd najwyższego słowiańskiego boga należy łączyć z wegetacją zbóż⁹. Takie podstawy ideologiczne mogą uzasadniać szerokie zastosowanie belemnitów przez stulecia w obrzędach rolniczej społeczności Słowian. Dowody na długą tradycję łączenia tej sfery obrzędowości z bogiem Perunem i kulturą agrarną odnajdujemy już u Aleksandra Brücknera (motyw boskiego żarna czy dożywnki)¹⁰, Kazimierza Moszyńskiego (wsadzanie belemnitów do jam gospodarczych)¹¹ czy wspomnianego już Artura Kowalika¹². Siła pobudzania natury do rozwoju za sprawą kamieni piorunowych mogła równie dobrze być użyta do jej unicestwienia. Wykorzystywano je bowiem do usuwania chwastów¹³, m.in. ostu.

Kolejna wymieniona grupa zwyczajów dotyczy zabiegów mających właściwości lecznicze. Pocierano zatem belemnitami chore miejsca lub robiono napar z proszku powstałego w wyniku starcia kamienia piorunowego. Do sporządzania go wykorzystywano często wodę, ale także wódkę i mleko¹⁴. Badania etnologiczne poświadczają również wykorzystywanie proszku ze strzałek piorunowych do posypywania bolącego miejsca. Zastosowanie strzałki piorunowej dotyczy zwłaszcza następujących dolegliwości: bólu brzucha i głowy, poderwania, chorób oczu (u ludzi i zwierząt), ran i wrzodów, ciężkiego porodu, uroku, febry, otrząśnienia, przestrichu, łamania w kościach, płucia krwią i krwotoków, brodawek, bólu zębów, tracenia mleka przez krowy¹⁵.

Demonologia była żywym elementem tradycyjnego kultu słowiańskiego, ale również ludowej kultury chrześcijańskiej. Ten aspekt kulturowego znaczenia kamieni piorunowych wymusza nawiązanie do mitologii. Zaprezentowane już powiązanie

⁶ Ibidem, s. 25.

⁷ A. Szyjewski 2003, s. 46.

⁸ M. Mazurkiewicz 1991, s. 153.

⁹ A. Kowalik 2004, s. 154–155.

¹⁰ A. Brückner 1985.

¹¹ K. Moszyński 1934.

¹² A. Kowalik 2004.

¹³ S. Szczepański 2010, s. 10.

¹⁴ M. Mazurkiewicz 1991, s. 153.

¹⁵ Ibidem.

ceraunii z uranicznymi bóstwami w kontekście relacji człowiek – bóstwo tym razem należy odnieść wyłącznie do sfery nadprzyrodzonej, do świata, w którym trwa nieustanna walka bóstw z demonami. Te, chroniąc się przed Perunem, przenikają przyrodę zarówno ożywioną, jak i nieożywioną, by się ukryć przed gromowładnym despotą¹⁶. Często jednak zostają zdemaskowane i wygnane, czego przejawem może być uderzenie pioruna bądź nagła śmierć. Zwłaszcza na terenach Rusi aspekt ten jest szczególnie żywy w świadomości ludzkiej. Zjawiska piorunowe utożsamiane są początkowo z Perunem, a po chrystianizacji z Bogiem Ojcem, Jezusem Chrystusem, prorokiem Eliaszem czy św. Jerzym, natomiast nieprzyjacielem jest żmij, diabeł, demon, a w czasie walk z koczownikami termin „żmij” przenosi się na nich¹⁷. Ze względu na ten dualizm *ceraunie* albo były przedmiotem pożądania (symbol najwyższego bóstwa, amulet ochronny), albo stanowiły tabu jako siedlisko demonów lub materia obłożona klątwą¹⁸.

Ostatnim zagadnieniem podejmowanym w czasie tych analiz etnograficznych jest zasygnalizowana już kwestia „chrystianizacji” *ceraunii*. Przyjęcie religii chrześcijańskiej przez elity słowiańskie było w dużej mierze aktem politycznym. Rodzący się Kościół na tych ziemiach nie mógł liczyć na podobne motywacje rzeszy prostych członków społeczności wczesnopaństwowej wychowanych w tradycyjnej religii politeistycznej. Stąd też nieprzypadkowe wydaje się wykorzystanie tak wieloznacznego i jednocześnie mało sprecyzowanego elementu kultury tej społeczności do wykreowania nowej podstawy ideologicznej dla tego typu obrzędowości. Dzięki takim zabiegom obecnie możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa odtwarzać dawną obrzędowość „pogańską” skrytą pod maską ze znakiem krzyża. „Zobaczysz Bóg Najwyższy, z nieba wysokiego spuścił na nich dyszcz kamienny, wybił do jednego”¹⁹ – ta pieśń ludowa jest najlepszym potwierdzeniem wyżej wymienionych tez. Bóg chrześcijański w niej niewiele różni się od ojczystego Peruna, jest jakby kontynuatorem tradycji, której korzenie obecnie są dla nas nieznanne. Stąd też liczne są nadal wzmianki w źródłach o boskich palcach, palcach Matki Bożej, gromie bożym, które mają stworzyć nową – chrześcijańską kulturę ludową Słowian, a której znamię do czasów współczesnych pozostało silne w świadomości ludzkiej.

ANALIZA MATERIAŁU ŹRÓDŁOWEGO Z ZESPOŁU OSADNICZEGO W KAŁDUSIE

Mając tak nakreślone tło kulturowe, chciałbym przystąpić do omówienia znalezisk belemnitów we wczesnośredniowiecznym kompleksie osadniczym w Kałdusie. Odkryty w czasie wielosezonowych badań archeologicznych materiał źródłowy

¹⁶ A. Brückner 1985, s. 105.

¹⁷ A. Szyjewski 2003, s. 99.

¹⁸ M. Mazurkiewicz 1991, s. 151, 153.

¹⁹ B. Krzyżaniak i in. 1974.

pochodzi z trzech stanowisk: ze stanowiska 2 – osada (7 belemnitów), stanowiska 3 – grodzisko (16 belemnitów) i ze stanowiska 4 – cmentarzysko (1 belemnit). Kontekst znajdowanych okazów jest różnorodny i można go zasadniczo podzielić na cztery podstawowe grupy: związane z symboliką ognia, element wypełniska jam gospodarczych, element obszaru mieszkalnego oraz element wyposażenia zmarłego.

Pierwszą grupę reprezentują zabytki odkryte w palenisku (170/03) i piecu ziemnym (473/08), których związki z jakąś sferą obrzędowości są wielce prawdopodobne, choć zastanawiający jest brak śladów przepalenia tych obiektów. Możliwe jest, iż znalazły się w tych obiektach albo pod koniec użytkowania, albo już po zakończeniu użytkowania tych obiektów. Rozpatrując również szerszy kontekst symboliki ognia, nie można pominąć obiektów odkrytych na grodzisku w ramach tzw. warstwy z kośćmi tworzącej młodszą warstwę długoletniego miejsca kultu pogańskiego. Co zastanawiające, znalezione przy dużym kamieniu eratycznym belemnity (5 sztuk) znajdowały się w miejscu, w którym kilkadziesiąt lat później (2 poł. XII w.)²⁰ było miejsce wytwórczości metalurgicznej. Równoległe na terenie osady podgrodowej (stan. 2) zapewne w tym samym czasie w obiekcie 254 złożono szczątki kota wraz z belemnitem (265/07). Znalezisko to zostało zinterpretowane jako ofiara zakładzinowa pod istniejącą tutaj pracownię metalurgiczną (obiekt 259). Zaprezentowane informacje pozwalają sądzić, iż zdeponowanie tych piorunów nie było dziełem przypadku, lecz wynikało z pewnej tradycji, których korzeni można by doszukiwać się w przedstawionej przez Eliadę wizji kowala jako Pana ognia, który wraz z chrystianizacją mógł pozostać jedynym spadkobiercą prasłowiańskiego atrybutu boga Peruna.

Kolejna grupa obejmuje zabytki odkrywane w ramach jam gospodarczych czy zasobowych. W obiektach tych odkryto makroszcątki roślinne, których analiza pozwoliła stwierdzić, iż były to głównie zboża. Odkryte w nich belemnity mogą stanowić intencjonalny wyraz zabezpieczenia plonów bądź stanowić naturalne wtrącenie w wyniku zasypania tego obiektu. Zaznaczyć jednocześnie należy, iż znaczenie zboża również w aspekcie rytualnym jest doskonale na tym stanowisku udokumentowane. W przytaczanym już obiekcie kultowym na terenie grodziska w starszych sedymentach niż tzw. warstwa z kośćmi odkryto duże nagromadzenie przepalonych ziaren zbóż mogących stanowić ofiarę dla bóstw²¹. Również w tym wypadku widzimy, że idea kultu agrarnego w kontekście symboliki ognia społeczności omawianego obszaru nie mogła być obca. Dlatego też nie można wykluczyć znaczenia belemnitów jako atrybutu czynności rytualnych związanych z symboliką ognia i sił witalnych przyrody – hierogamii Nieba i Ziemi.

Przystępując do kolejnej grupy odkrytych zabytków, należy przede wszystkim wymienić trzy z nich. Jeden znaleziony w piwniczce obiektu gospodarczego, z kolei

²⁰ W. Chudziak 2003, s. 112.

²¹ Ibidem, s. 48.

dwa pozostałe w domostwach zrębowych odkrytych na terenie grodziska. Czy były to elementy „wyposażenia przeciwpiorunowego” tych budowli? Tego stanowczo stwierdzić nie można, lecz konfrontując szeroki kontekst oraz datowania obejmujące XII w., wykluczyć tego nie można. O zastosowaniu tych przedmiotów w domowej obrzędowości i zwyczajach mogą świadczyć ślady odkryte na wszystkich omawianych przedmiotach w wyniku przeprowadzonych analiz traseologicznych. Dla zabytków z domostwa zrębowego są to głównie ślady ścierania, w wyniku czego zazwyczaj „pociskowy” kształt belemnitów został zmieniony na trapezowaty. Oprócz tych śladów zarejestrowano również równoległe linie na zabytkach, jak i ślady przepalenia charakterystyczne dla belemnitu znalezione w piwniczce obiektu gospodarczego. Jak należy te ślady interpretować? Czy stanowią one ślad po domolecznictwie? Nie jest to wykluczone. Jednocześnie dużym nadużyciem byłoby jednoznaczne stwierdzenie, że belemnity w tym wypadku na pewno pełniły taką rolę.

Pioruny wykorzystywano również jako element wyposażenia zmarłego. W przypadku stanowiska w Kałdusie jest tylko jeden zarejestrowany taki zabytek (gr. 391). O intencjonalności złożenia tego przedmiotu może świadczyć m.in. lokalizacja przy miednicy, ale również widoczne na zabytku znaczne ślady przepalenia. Dużo starsza metryka tego znaleziska w porównaniu do reszty zabytków (1 poł. XI w.) pozwala sądzić, iż tradycja wykorzystywania tego typu zabytków w omawianych już aspektach (m.in. symbolika ognia) jest dużo dłuższa niż znaleziska XII-wieczne. Warto w tym miejscu przytoczyć tezę Seweryna Szczepańskiego, który sądzi, że poza funkcją apotropaiczną *ceraunie* w wyposażeniu grobowym pełniły również funkcję wyznaczań statusu zmarłego i jego identyfikację z bóstwami uranicznymi²². Dzięki Saxo Gramatykowi dowiadujemy się, że posiadanie mitycznej broni, jaką były między innymi grzmoty Peruna, musiało nobilitować jego posiadacza i dawać mu powodzenie i siłę. Czy zatem mamy do czynienia z pochówkiem kogoś znacznego? Pozyskany materiał z tego pochówku nie pozwala tego stwierdzić, rozpatrując tę tezę w myśl „tradycyjnego” rozumienia pochówków elit. Nie występują tam bowiem ani wyroby importowane, ani jednoznacznie utożsamiane z wysoką pozycją społeczną (np. broń).

Omawiany zbiór zabytków został również poddany analizie traseologicznej oraz konsultacji paleontologicznej pod kierownictwem dr. Gwidona Jakubowskiego. Przeprowadzona analiza wykazała: występowanie śladów przepalenia na czterech belemnitach (39/03, 127/06, 234/07, 119/08) (fot. 1), śladów ścierania i wygładzania na dwóch zabytkach (33/12, 161/11) (fot. 2) oraz występowania równoległych linii na kolejnych czterech artefaktach (79/11, 170/03, 79/06, 472/08) (fot. 3). Głównie ten ostatni zbiór podlegał konsultacjom paleontologicznym w celu ustalenia genezy tych struktur, które ze względu na specyfikę badanej kategorii zabytków mogły być pochodzenia naturalnego. Zdaniem pracowników Muzeum Ziemi Polskiej Akademii

²² S. Szczepański 2010, s. 10.

Nauk ślady te są elementami przyżyciowymi *rostrum* i nie można ich łączyć z działalnością człowieka. Stanowiły bowiem miejsce przyczepu bocznych „płetw” ułatwiających utrzymanie obranego kierunku w czasie poruszania się belemnita.

PODSUMOWANIE

Kończąc powyższe rozważania, zadajmy sobie powtórnie pytanie: czy słuszne jest niedoceniać mocy informacyjnej belemnitów w badaniach nad przeszłością danej społeczności? Czy powinni nimi zajmować się wyłącznie paleontolodzy? Chciałbym, aby zaprezentowane przykłady pozwoliły dostrzec znaczenie tych zabytków w pełniejszym odczytywaniu przeszłości. Jednocześnie podkreślić trzeba, iż w dużej mierze antropologia kulturowa pozwala łączyć belemnity osadzone w kontekście kulturowym z obrzędowością dawnych Słowian. Dopiero posiadając teoretyczne podstawy funkcjonowania niematerialnej kultury dawnych społeczności, możliwe było ich przenoszenie na zabytki i ich konteksty kulturowe w toku badań archeologicznych. Świadomość znaczenia antropologii w archeologii przejawia się najlepiej w metodyce badań i stopniu wrażliwości badawczej. Tylko wychodząc poza „klasyczną metodykę”, możliwe jest kompleksowe przebadanie stanowiska. Kwestia ta dotyczy również prób interpretacji, gdyż nie każdy zabytek znajdujący się „nie tutaj, gdzie powinien”, musi być wynikiem przemieszania materiału.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz A., *Urny i ceramika*, Łódź 1979.
- Brückner A., *Mitologia słowiańska i polska*, Warszawa 1985.
- Chudziak W., *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna In Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim (Mons Sancti Laurentii, t. 1)*, Toruń 2003.
- Eliade M., *Kowale i alchemicy*, przeł. A. Leder, Warszawa 1993.
- Kowalik A., *Kosmologia dawnych Słowian – prolegomena do teologii politycznej dawnych Słowian*, Kraków 2004.
- Krzyżaniak B., Pawlak A., Lisakowski J., *Kujawy*, t. 1, Kraków 1974.
- Mazurkiewicz M., *Kamień piorunowy w polszczyźnie i kulturze ludowej (Szkielety do „Słownika ludowych stereotypów językowych”)* [w:] *Język a kultura*, t. 1: *Podstawowe pojęcia i problemy*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław 1991, s. 149–155.
- Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, cz. 2, z. 1, Kraków 1934.
- Szczepański S., *Kamień i skała w mitologii, wierzeniach i obyczajowości ludów indoeuropejskich* [w:] *Kamienie w historii, kulturze i religii*, red. R. Klimek, S. Szczepański, Olsztyn 2010, s. 7–23.
- Szyjewski A., *Religia Słowian*, Kraków 2003.

Patryk Banasiak, Znaleźiska belemnitów z wczesnośredniowiecznego Kałdusa.
Antropologia kulturowa i jej znaczenie w interpretowaniu i zastosowaniu metod
badawczych w archeologii

Fot. 1. Belemnit ze śladami przepalenia nr inw. 234-07

Źródło: archiwum autora.

Fot. 2. Belemnit ze śladami równoległych linii nr inw. 79-11

Źródło: archiwum autora.

Fot. 3. Belemnit ze śladami ścierania nr inw. 33-12

Źródło: archiwum autora.